

מדרש בראשית רבה

מדרש בראשית רבה הוא מדרש אגדה פרשני לספר בראשית. המדרש נערך בארץ ישראל בתחילת המאה החמישית לספירת הנוצרים. בשל היקפו הרחב של המדרש וקדמותו הוא נחשב למדרש האגדה החשוב ביותר מתקופת האמוראים.

שמו של המדרש ויחוסו

השם 'בראשית רבה' מופיע בספרי גאונים וראשונים לצד השם 'בראשית דר' אושעיא' או 'בראשית רבה דר' אושעיה' וכן 'ברייתא דבראשית רבא'.

לשם החיבור ניתנו מספר הסברים משוערים:

- שמו המקורי של החיבור היה כנראה 'בראשית דר' אושעיא רבה' מפני שהחיבור מתחיל במילים 'ר' אושעיא רבה פתח',¹ ופעמים רבות שמו של חיבור נקבע על פי החכם הראשון המוזכר בו.
- השם בראשית רבה בא להבדיל אותו מספר בראשית המקראי המצומצם מבראשית רבה בהיקפו.² (רבה בארמית משמעו גדול).
- השם בראשית רבה מבדיל את החיבור ממדרש בראשית קדום (שלא הגיע לידינו) שהיה קטן יותר בהיקפו.³
- יש מי שטוען כי 'ר' אושעיא, מהדור הראשון של אמוראי ארץ ישראל, הניח את היסוד למדרש בראשית רבה ולכן המדרש נקרא על שמו. והמאמרים הרבים המובאים בשמות אמוראים המאוחרים לו נוספו על החיבור המקורי.⁴

ממדרש בראשית רבה הורחב השם 'רבה' גם לשאר מדרשי הרבות, דוגמת מדרש ויקרא רבה.

שפתו ומקומו של המדרש

שפתו של המדרש היא עברית מעורבת בארמית גלילית עם מילים יווניות. שפתו קרובה ללשון התלמוד הירושלמי ולמדרשי האגדה הקרובים לו בזמן עריכתם - מדרש ויקרא רבה ופסיקתא דרב כהנא. המדרש מתאפיין בלשון תמציתית ובמונחים האופייניים לו ("דבורי הצעה") בהבאת פסוקים, פירושים, סיפורים ועוד. דוגמת 'אילולי' - 'אילולי הדבר כתוב אי אפשר לאמרו'; אכפת - וכי מה איכפת לו לקב"ה מי ששוחט מן הצואר', ועוד.⁵

המדרש הוא ארץ ישראלי בשל שפתו וכן בשל החכמים המוזכרים בו. ישנם אלפי יחידות במדרש המובאות בשם אומרים - כארבע מאות תנאים ואמוראים.⁶ רק מיעוט האמוראים במדרש הם

¹ אולם, לא בכל כתבי היד של החיבור מופיעה המילה 'רבה' בשמו של 'ר' אושעיא.

² שתי השערות אלו ניתנו על ידי צונץ בספרו 'הדרשות בישראל'.

³ כך שיער וייס בספרו 'דור דור ודורשיו'.

⁴ מירקין משער כי אין הכוונה ל'ר' אושעיא מהדור הראשון של האמוראים, אלא לאבא אושעיא איש טריא מהדור החמישי לאמוראי ארץ ישראל.

⁵ זיהויים של דבורי הצעה של כל מדרש מאפשר לתארך את זמן חיבור המדרשים ולקבוע מי קודם ומי מאוחר. כמו כן ניתן לזהות יחידות במדרש שנוספו בשלב מאוחר על ידי מעתיקים במידה ויש בהם מונחים השונים מהמונחים הרגילים במדרש.

⁶ שמות החכמים המוזכרים במדרש מסייע לא רק לתארך את המדרש, אלא גם לעקוב אחר מסורות על פי החכמים המביאים אותן ולחשוף את המניעים ההיסטוריים והחברתיים שהשפיעו על עיצוב והתגלגלות המסורות. כמו כן ניתן לזהות חטיבות שאינן מקוריות במדרש, במידה והן חסרות יחוס. ישנן כמה חטיבות בבראשית רבה שמזוהות כתוספות מאוחרות למדרש המקורי בשל קירבתם הסגנונית והלשונית לספרות התנחומא - ילמדנו.

אמוראי בבל. כמו כן ניתן לזהות במדרש רמיזות לאירועים היסטוריים, דוגמת אזכורו של הקיסר דיוקליטיאנוס.

תכני המדרש

מדרש בראשית רבה הוא מדרש פרשני, כלומר הוא דורש את פסוקי ספר בראשית המקראי זה אחר זה, מעין פירוש רצוף לספר כולו.⁷ מהיבט זה בראשית רבה ממשיך את דרך מדרשי ההלכה של התנאים הערוכים אף הם על פי סדר רצוף של פסוקים⁸, ונבדל ממדרשי אגדה דוגמת מדרש ויקרא רבה, הערוכים סביב פרשות העוסקות בפסוקים הראשונים של הסדר המקראי בלבד. מדרש בראשית רבה כולל פרשות מסוג הפתיחתא,⁹ פרשות פרשניות לפסוקים וכן מספר רב של סיפורים ומשלים. לדוגמא: שמעון בן זומא שעסק במעשה בראשית וחברו ר' יהושע הסיק מהתנהגותו המוזרה כי מותו קרב (פרשה ב), קובץ סיפורי נחשים העושים את שליחות ה' והורגים אנשים שהתחייבו מיתה (פרשה י), ויכוחים בין יהודים וגויים על מצוות שבת ומילה (פרשה יא), משל המלך שבנה עיר ויישב בה תושבים אילמים (פרשה ה), משל המלך שהכין לו חופה, אך לא הייתה לו כלה (פרשה ז), ועוד. כמו כן מדרש בראשית רבה כולל פתגמים וניצנים של פיוט. לדוגמא, עשו מתואר במדרש בסגנון המזכיר את הפיוט הקדום:

הוא אדום ותבשילו אדום,
ארצו אדומה, גיבוריו אדומים,
לבושיהם אדומים,
פורע ממנו אדום בלבוש אדום' (פרשה סג)

במדרש בראשית רבה נפוצים במיוחד סיפורים המרחיבים את הסיפור המקראי. ספר בראשית כולל סיפורים רבים התואמים את הסגנון הסיפורי במקרא המתאפיין בצמצום. הסיפור המקראי המורחב במדרש ממלא פערים בסיפור המקראי, וכך הוא מעניק לסיפור המקראי משמעות חדשה, תוך התמודדות עם שאלות מוסריות, דתיות ואקטואליות המטרידות את הדרשן. למשל: התייעצות הקב"ה עם המלאכים ביצירת האדם (פרשה יז), מאבקו של אברהם עם סמאל בדרכו לעקידה (פרשה נו), מערכת היחסים בין אשת פוטיפר ליוסף עד הפיתוי ובעקבותיו (פרשה פז), ועוד.

מבנה המדרש

המדרש מחולק לכמאה פרשות.¹⁰ הפרשות פותחות בפתיחתא¹¹ אחת או יותר¹² (למעט שבע פרשות שאין בראשן פתיחתא כלל). רובן של הפתיחתאות בראשית רבה הן אנונימיות, ללא הכותרת האופיינית 'ר' פלוני פתח'. פתיחתאות רבות הן מעגליות החוזרות בסופן לפסוק הרחוק שמהן

⁷ אלבק רואה בעבודת עורך המדרש ליקוט של כל החומרים שהיו ידועים לו באגדה, בהלכה, בדרש, בפשט ובסיפורים, הנוגעים לספר בראשית וסידורם על פי פסוקי הספר. לעומתו, מאיר, מדגישה את עבודת העורך בניסוח וארגון המקורות שעמדו לפניו לפרשות בעלות מהלך רעיוני עצמאי.

⁸ דוגמת המכילתא, ספרא וספרי על במדבר ודברים, שרובם מדרש הלכה, אך יש בהם גם דברי אגדה רבים. ראה במבוא למדרשי התנאים.

⁹ ראה להלן במבנה המדרש.

¹⁰ בדפוסי המדרש מצויות מאה פרשות, אך בכתב יד וטיקן 30 הנחשב לכתב היד המדויק ביותר של החיבור מצויות מאה ואחת פרשות, ובכתבי יד אחרים רק תשעים ושבע פרשות. ההבדלים נובעים מחלקו המסיים של המדרש לפרשות 'ויגש' ו'יחי' מפרשה צ"ה במדרש ואילך.

¹¹ פתיחתא היא דרשה בעלת מבנה ייחודי הפותחת בדרך כלל בכותרת 'ר' פלוני פתח' אחריה בא ציטוט של 'פסוק רחוק' מספרי נביאים או כתובים והדרשה מתגלגלת אגב דרישת 'הפסוק הרחוק' עד שהיא מגיעה בסופה לפסוק הסדר. ראה במבוא למדרש ויקרא רבה.

¹² בכל המדרש יש כמאתיים ארבעים ושש פתיחתאות בראשי הפרשות.

התחילו ולא מגיעות לפסוק הסדר. ישנן פתיחתאות המסתיימות בפסוק אחר שאיננו פסוק הסדר. וישנן כאלו המקשרות בין הפסוק הרחוק לפסוק הסדר על ידי מספר מילים, ללא דרשה מפותחת ביניהם. מצאי זה מעלה את האפשרות כי חלק גדול מהפתיחתאות הוא פרי יצירתו של עורך בראשית רבה ואין לראות בהן דרשה ששימשה באופן חי.

לאחר הפתיחתאות, התופסות רק חלק קטן של הפרשה, באות הדרשות על פסוקי המקרא, פסוק אחר פסוק והמהוות את רוב הפרשה.¹³ יש פרשות הדנות בפסוק אחד בלבד, מילה אחר מילה (דוגמת פרשה י', הדנה בבראשית ב, א 'ויכולו השמים והארץ...') וישנן פרשות העוסקות בקבוצה גדולה של פסוקים, אך הדורשות את חלקם בלבד.¹⁴ (דוגמת פרשה עדי' הדנה בארבעים ושלושה פסוקים מתוך חמישים וחמישה פסוקים בסדר המקראי- בראשית לא ג – לב, ב).

ברוב הפרשות אין סיום מיוחד שמהווה חתימה לפרשה. ישנה תופעה בבראשית רבה של סיום פרשה בפסוק שבו פותחת הפרשה הבאה, על מנת ליצור סמיכות בין הפרשות. במספר פרשות יש סיום בדבר טוב (דוגמת פרשה ב': 'ויאמר אלהים יהי אור בנוי ומשוכלל לעתיד לבוא היך מה דאת אמר 'קומי אורי כי בא אורך וכבוד י"י עליך זרח') אך יש פרשות שמסתיימות גם בדברי פורענות (דוגמת פרשה טז: 'ומעץ הדעת טוב ורע לא תאכל [וגוי' מות תמות] מיתה לאדם מיתה לחוה מיתה לתולדותיו').

אופן חלוקת החומר בבראשית רבה לפרשות מעורר מספר קשיים. הפרשות העוסקות בפסוקי פרשת בראשית המקראית (עד פרשה כח במדרש) מאופיינות בדרישה של מספר מצומצם של פסוקים בכל פרשה, ואילו שאר הפרשות דורשות מספר פסוקים רב יותר בכל פרשה. שלושת הפרשות המקראיות הראשונות תופסות כמחצית היקפו של המדרש (עד פרשה מז במדרש דנים רק בפרשות בראשית נח ולך לך) ואילו מחציתו השנייה של המדרש דנה בתשע הפרשות המקראיות הנותרות. מספר הפרשות הרב בבראשית רבה לא תואם את מספר המשוער של הסדרים לספר בראשית (ארבעים ושלושה) על פי מנהג הקריאה הארץ ישראלי הקדום שנמשך כשלוש שנים.

הועלו מספר הצעות להסבר אופן חלוקת המדרש לפרשות:

- פרשות המדרש נקבעו על פי פרשות פתוחות וסתומות במקרא, ובנוסף על פי סדרי הקריאה בתורה של המנהג הארץ ישראלי הקדום. וישנן פרשות שלא תואמות את שני עקרונות אלו ונוצרו כנראה בגלל ריבוי החומר שהיה בידי העורך.¹⁵
- פרשות המדרש נקבעו על פי סדרי הקריאה בתורה, ופרשות נוספות נוצרו בשל ריבוי החומר שהיה בידי העורך בעיקר בפרשות הראשונות של המדרש.¹⁶
- החלוקה לפרשות נקבעת על פי עיקרון תוכני ומעבר מנושא לנושא בספר בראשית המקראי. החלוקה התוכנית חופפת במידה רבה את החלוקה לסדרים ולפרשות פתוחות וסתומות במקרא.¹⁷

¹³ בשונה ממדרש ויקרא רבה בו הפתיחתאות מהוות את רוב הפרשה, והדרשות תופסות בה חלק קטן בלבד.

¹⁴ למעשה כרבע מכלל הפסוקים בספר בראשית לא נדון כלל במדרש בראשית רבה בשל דילוגים על פסוקים בפרשות עצמן או בשל דילוגים על פסוקים במעבר בין פרשה לפרשה.

¹⁵ כך שיערו **תיאודור ואלבק**.

¹⁶ כך שיער **היינימן**. היינימן לא מקבל את ההסבר של חלוקה על פי פרשות סתומות ופתוחות מכיוון שחלוקה זו קשורה להלכות כתיבת ספר תורה ואין לה דבר עם סידור מדרש, בעוד שהחלוקה לסדרים קשורה לבית הכנסת שאליה קשורה גם הדרשה האגדית. היינימן בחן את ראשי הפרשות בבראשית רבה על פי ריבוי של פתיחתאות (לפחות שתיים) 'תקניות', העונות על הדרישה של מעבר מפסוק רחוק, דרשה וסיום בפסוק הסדר. ומצא כי יש התאמה כמעט מלאה בין סדרי הקריאה לפרשות המדרש. שאר פרשות המדרש נוצרו, לדעתו, בשל ריבוי החומר המדרשי שהיה בידי העורך. גם בראשן מצויות פתיחתאות, שהן ברובן לא משוכללות, על מנת ליצור מבנה אחיד לחיבור.

תופעת הכפולים

במדרש בראשית רבה ישנן יחידות המופיעות בשניים ולפעמים בשלושה מקומות במדרש. תופעה זו אופיינית גם למדרשי התנאים ולתלמודים.¹⁸ כאשר דרשה בבראשית רבה על פסוק מסוים כוללת פסוק נוסף מבראשית, הדרשה תבוא שוב בהקשר לפסוק הנוסף. לדוגמא: בפרשה יט, על הפסוק 'והנחש היה ערום... ויאמר אל האשה אף כי אמר אלהים לא תאכלו מכל עץ הגן' (בראשית ג, א) אומר ר' חננא בר סנסן כי הנחש הוא אחד מארבעה דמויות במקרא שפתחו את דבריהם במילה 'אף' ונענשו:

'ארבעה הן פתחו באף אבדו באף, ואילו הן נחש ושר האופים ועדת קרח והמן, נחש ויאמר אל האשה אף כי אמר אלהים, שר האופים 'אף אני בחלומי' (בראשית מ טז), עדת קרח 'אף לא אל ארץ' (במדבר טז יד), המן 'אף לא הביאה אסתר המלכה' (אסתר ה יב).

מדרש זה נכפל שוב בפרשה פ"ח בהקשר לדברי שר האופים.

אם הדרשה כוללת כמה עניינים הדרשה תבוא שוב בהקשר המתאים. עם זאת, לעיתים מאמרים הועתקו למקומות שונים במדרש, שבהם הם אינם משתלבים מבחינת התוכן, ומיקומם החדש גורם לקשיי הבנה. הדרשות והמאמרים מועתקים בשלמותם גם אם רק חלק מהדרשה רלוונטי למיקום החדש.

מדרש בראשית רבה וחיבורים נוספים בספרות חז"ל

מדרש בראשית רבה מכיר את המשנה, אך לא את התוספתא ומדרשי ההלכה שלפנינו. כפי הנראה הוא לא מכיר גם את אבות דרבי נתן ואת סדר עולם רבה. ישנן מקבילות רבות בין התלמוד הירושלמי ובין בראשית רבה, שנערך זמן קצר אחריו. לעיתים המקבילות מדויקות ולעיתים יש בהם שינויים של הרחבה או צמצום, המעלים את שאלת הזיקה בין חיבורים אלו.¹⁹ מדרש בראשית רבה קרוב בלשונו ובסגנונו למדרש ויקרא רבה וישנן גם מקבילות ביניהם המעלות את שאלת היחס ההדדי בין המדרשים.²⁰ בראשית רבה עושה שימוש בתרגומים ארמיים ויווניים קדומים למקרא, אך לא מכיר את תרגום אונקלוס. חיבורים המאוחרים לבראשית רבה עושים בו שימוש ומצטטים ממנו, דוגמת מדרשי המגילות וספרות התנחומא ילמדנו.

מדרש בראשית רבה מכיר גם חיבורים ומסורות חיצוניים. ספר בן סירא מוזכר כמה פעמים במדרש, וניתן לזהות מסורות משותפות למדרש ולספרות היהודית הלניסטית, דוגמת פילון

---

¹⁷ כך משערת מאיר. מאיר לא מקבלת את תיאור דרך עבודתו של העורך כמלקט בלבד, המוסיף פרשות בשל עודף חומרים, אלא מצביעה על התערבותו של עורך בראשית רבה בארגון וניסוח המקורות שעמדו לפניו. בשל כך חלוקת המדרש לפרשות נובעת, לדעתה, מעיקרון תוכני וספרותי המבוסס על שינוי נושאי הפסוקים במקרא ועל מסרים שונים שרצה העורך להעביר בפרשות השונות במדרש. העורך שאף, לדעתה, ליצור משמעות כוללת לכל פרשה בפני עצמה. לדעתה, התאמת פרשות המדרש לסדרי הקריאה בתורה מתבקשת במקרה של מדרש דרשני המתמקד בפסוקים הראשונים בלבד של כל סדר (דוגמת מדרש ויקרא רבה), אולם לא מתחייב כלל ממדרש פרשני הדורש את כל הספר המקראי פסוק אחר פסוק כמדרש בראשית רבה.

¹⁸ אלבק מסביר כי בדרך זו התפתחו ההלכה והאגדה. דרך הלימוד בתקופת התנאים והאמוראים היתה לכפול ולשלש כל דרש או מאמר שקשור לפסוק ובכל פעם המאמר נוסח בצורה מעט שונה לפי הזמן והמקום. הניסוחים השונים הם המקור להתפתחות והשתלשלות ההלכה.

¹⁹ צונץ בספרו 'הדרשות בישראל' ופרנקל בספרו 'מבוא הירושלמי' משערים כי המקבילות מקוריות בתלמוד הירושלמי ומשם הועברו לבראשית רבה. אלבק טוען כי בראשית רבה שאב את החומרים ההלכתיים והאגדיים מתלמוד ירושלמי במהדורה אחרת, הקודמת לירושלמי שנמצא בידנו. לרנר ובעקבותיו מרגליות טוענים כי לא התלמוד הירושלמי היווה מקור לבראשית רבה, אלא ספר אגדה עתיק לבראשית שגם התלמוד הירושלמי וגם בראשית רבה שאבו ממנו מקורות.

²⁰ יש הטוענים כי אחד המדרשים הוא המקור לשני ויש הטוענים כי עמד בפניהם מקור משותף קדום יותר.

*** טיוטה *** למקור המאמר ראה הספר [מבוא למדרשים מאת ענת רייזל](#)

ויוספוס.²¹ כמו כן ניתן לזהות במדרש זיקה למסורות נוצריות שהתפתחו במקביל ליצירת החיבור בארץ ישראל.

מהדורה מדעית

למדרש בראשית רבה מהדורה מדעית בשיטה הדיפלומטית בתוספת פירוש, שהותקנה על ידי יהודה תיאודור והושלמה על ידי חנוך אלבק, שהוסיף גם מבוא ומפתחות.

---

²¹ סביר להניח כי לא היה קשר ישיר בין הספרות היהודית הלניסטית ובין עורך מדרש בראשית רבה, אלא ששניהם עשו שימוש באותן מסורות קדומות.

ביבליוגרפיה חלקית

1. אנציקלופדיה יודאיקה, בערך Genesis Rabbah .
2. יי היינימן, 'מבנהו וחלוקתו של מדרש בראשית רבה', בר אילן ט, א (תשל"ב), עמ' 279 – 289.
3. ע' מאיר, הסיפור הדרשני בבראשית רבה, תל אביב 1987.
4. הנ"ל, 'מעשה העריכה בבראשית רבה ובויקרא רבה', תעודה יא: מחקרים במדרשי האגדה, תל אביב תשנ"ו, עמ' 61 – 90.
5. הנ"ל, 'עקרון החלוקה לפרשות בבראשית רבה', דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, ג, 1, ירושלים תש"ן, עמ' 101-108.
6. הנ"ל, גן בעדן- 'הערות לאופן העריכה של בראשית רבה', דפים למחקר בספרות 5 – 6 (1989), עמ' 309 – 330.
7. מ"א מירקין, מדרש רבה, תל אביב תשי"ז.
8. י"ל צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, ירושלים תשי"ז.
9. יי תיאודור וחי אלבק, מדרש רבה, ירושלים תשכ"ה.